

2. Rajgorodskij D. Ja. Praktičeskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy : učebnoe posobie / D. Ja. Rajgorodskij. – Samara : VАНRАH-M, 2001. – 672 s.

3. Chesnokova I. I. Samosoznanie, samoreguljacija, samodeterminacija lichnosti / I. I. Chesnokova // Problemy psihologii lichnosti ; [pod red. E. V. Shorohovoj]. – M., 1982. – 245 s.

Продан А.А.

АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПОЗНАНИЯ СВОИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК

В данной статье проанализированы результаты эмпирического исследования особенностей самосознания личности, в результате которых выявлены особенности волевой саморегуляции студентов на первом и третьем срезе исследования. Обнаруженный тип отношения студентов к самим себе и другим людям. Проанализированы уровни эргичности, пластичности, темпа и эмоциональности как свойств темперамента. Определенный уровень коммуникативно-социальной компетентности, особенности проявления психических состояний личности студентов. Установлены доминирующие уровни тревожности как состояния (ситуационная тревожность) и как личностного свойства (личностная тревожность). Определены особенности самоактуализации студентов.

Ключевые слова: студенты, самосознания, волевая саморегуляция, коммуникативно-социальная компетентность, тревожность, самоактуализация.

Prodan A.A.

ANALYSIS OF PERSONALITY SELF-AWARENESS IN THE LEARNING PROCESS THEIR PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

This article analyzes the results of empirical studies of the self-consciousness as a result of which the peculiarities of self-willed students on the first and third cut of the study. Type detected students attitudes toward themselves and others. Analyzed levels ergic, plasticity, tempo and emotion as the properties of temperament. A certain level of communicative and social competence, particularly manifestations of mental states personality of students. Established as the dominant levels of anxiety states (situational anxiety) and as personal property (trait anxiety). The features of self-actualization of students.

Key words: students, self-awareness, self-regulation is a strong-willed, communicative and social competence, anxiety, self-actualization.

Продан Олександра Олександрівна - аспірантка кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

УДК 159.9

Пустовалов І.В.

РОЛЬ СІМ'Ї ПОВТОРНОГО ШЛЮБУ У РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

У даній статті подано результати теоретичного аналізу особливостей виховання та ролі сім'ї повторного шлюбу у розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків. Показано вплив стилів виховання, батьківського авторитету, а також потенціалу емоційного сімейного клімату на формування особистості підлітків загалом та їхньої ціннісно-сміслової сфери зокрема. Джерел – 10.

Ключові слова: сім'я повторного шлюбу, підліток, стиль виховання, ціннісно-сміслова сфера.

Постановка проблеми. У даний час українська держава перебуває у складному періоді трансформаційних змін, пов'язаних зі становленням нового типу суспільства. Відродження національної єдності, заснованого на патріотичних настроях на протипагу зовнішньому втручанню і тиску з боку сусідньої держави, прагнення українського суспільства до звільнення від тоталітарної спадщини радянського минулого на соціальному, політичному та світоглядному рівнях, переосмислення національних і загальнолюдських цінностей, а також відновлення культурних традицій, позначається і на формуванні й розвитку інституту сім'ї.

Сім'я, будучи важливим майданчиком соціалізації дитини, відіграє важливу роль у формуванні її ціннісно-сміслової сфери. Адже первинну інформацію про світ і про себе дитина отримує від батьків. У сім'ї складаються перші уявлення про прекрасне й потворне, добро і зло. Саме в родині дитина набуває навички спілкування з близькими людьми, отримує уроки любові до старших, співчуття, іншими словами, проходить школу побудови взаємин з людьми.

Вплив батьків на дитину починається з самого раннього дитинства, коли він найбільш сприйнятливий. До того ж батьки володіють унікальною можливістю впливати на дитину з огляду на фізичну, емоційну та соціальну залежність від них. Сімейне виховання ґрунтується на цілеспрямованому, свідомому впливі, здійснюваному батьками з метою формування певних якостей, умінь, яке базується на почуттях любові, взаємоповаги, співчуття, співпереживання тощо і визначає моральну атмосферу сім'ї та взаємини, які впливають на людину протягом її життя.

Найважливішою функцією сім'ї у формуванні особистості є закладка морального фундаменту її особистості: засвоєння простих норм, емоційно-ціннісних уявлень, формування моральних почуттів. Ця функція зберігається і навіть певною мірою посилюється для дитини підліткового віку

Перш за все, йдеться про створення виховних умов, які ініціюють процеси осмислення та переосмислення цінностей та побудову на їх основі моральної картини діяльності та поведінки підлітків. Батьки, формуючи у дитини цінності (гуманізм, патріотизм, сумлінне ставлення до громадського обов'язку та ін.), вносять в цей процес той особистісний момент, який забезпечує не лише знання норм поведінки, а й переконання, прагнення затверджувати (чи заперечувати) ці норми в своєму повсякденному житті.

Авторитет батьків та стиль сімейного виховання дуже суттєво впливають на формування особистості дитини, а особливо на розвиток її ціннісно-сміслової сфери.

Разом з тим, кризові прояви в суспільстві позначаються на процесі сімейного виховання, яскраво проявляючись через поведінку батьків і дітей. Спостереження останніх кількох років дають підстави стверджувати про певні негативні тенденції в цьому аспекті, а саме: повернення до тоталітарних моделей сім'ї та виховання дітей за тиранічною моделлю; відсторонення одного з батьків, частіше чоловіка, від виховання дітей вмотивоване наданням достатніх коштів для покращення умов виховання; велика кількість розлучень зі складними психологічними наслідками як для дитини, так і для колишніх дружини та чоловіка [2].

Тому роль сім'ї як одного з головних чинників формування особистості та її ціннісно-сміслової сфери набуває особливої ваги в сім'ях повторного шлюбу.

Однією з основних проблем повторного шлюбу є нерідні діти. Труднощі у відносинах між пасинком чи падчеркою та новими батьками – проблема виховання і дисципліни, що виявляється у неправомірних спробах вітчима чи мачухи поводитися, як біологічний батько. На жаль, ці відносини спочатку доволі часто обтяжені ворожістю та конфліктами. Але сім'я повторного шлюбу виконує такі ж самі виховні функції, що і сім'я іншого структурного складу.

Вважається, що повторний шлюб, загалом, функціонує за тими ж механізмами, що й перший. Між тим повторний шлюб має свої особливості та специфічні механізми утворення, становлення та життєвого циклу.

Отже, визначення чинників і психологічних механізмів успішного повторного шлюбу є актуальним як у контексті забезпечення здоров'я нації, так і формування просодіальної активності особистості, становлення її ціннісно-сміслової сфери тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти формування ціннісно-смілової сфери особистості підлітка в сім'ї розглядалося в працях І. Кона, М. Никандрова, Т. Яблонської та ін., визначалися в дослідженнях: виховного потенціалу сім'ї в засвоєнні дітьми цінностей (К. Журба, В. Костів, Л. Повалій, В. Постовий, М. Стельмаховича, П. Щербань та ін.); впливу сімейного спілкування на формування ціннісних орієнтацій підлітків (Т. Олексєенко, О. Максимович, Т. Кравченко, Ю. Сидорик, О. Хромова та ін.); формування їхньої ціннісно-смілової сфери (І. Артюхова, М. Боришевський, О. Кононко, М. Красовицький, О. Сухомлинська та ін.).

Сутність понять «підлітковий вік», «цінність», «система цінностей», їх особливості та функції розглядається в роботах Т. Буякас, Б. Додонова, Д. Леонтєва, М. Рокича, В. Ядова та ін.

Дослідження, проведені останніми роками (О. Васильєва, Л. Дробишева, А. Карлсон, Ч. Філіпс, О. Ушакова, та ін.), відбивають кризовий стан інституту шлюбу, проявом чого є постійне зростання кількості розлучень та неповних сімей. Якщо раніше шлюб вважався за більш чи менш непорушний союз, то сьогодні розлучення стають звичною формою подолання подружніх конфліктів; велика кількість подружжів відмовляється від розв'язання поточних проблем на користь розлучень. (З. Бауман). Водночас більшість розлучених беруть другий «традиційний» шлюб, що свідчить про відсутність реальних альтернатив моногамній родині (Т. Гурко, Г. Карпушова, А. Карлсон, J. Finch, та ін.). Незважаючи на те, що психологічним проблемам шлюбу й сім'ї в літературі відводиться значне місце (Т. Андрєєва, Ю. Альошина, О. Кочарян, В. Каган, Д. Ісаєв та ін.), повторний шлюб як психологічна проблема, а особливо цілісно та системно проблему ролі сім'ї повторного шлюбу у розвитку ціннісно-смілової сфери особистості сучасних підлітків вивчено не достатньо.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз ролі сім'ї повторного шлюбу у розвитку ціннісно-смілової сфери підлітків.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У підлітковому віці особливого значення набуває виховна позиція батьків, тобто та сукупність установок, що характеризують, насамперед самих батьків як суб'єктів виховання. Основоположними рисами виховної позиції батьків є адекватність, гнучкість і прогностичність [10].

Адекватність полягає в умінні батьків бачити і розуміти індивідуальність своєї дитини, представляти особливості його особистості, когнітивної, емоційної, мотиваційної сфери, характерологічних проявів, здатність помічати відбуваються в його душевному світі зміни.

Під гнучкістю розуміють здатність до зміни впливів на дитину по ходу його дорослішання або у зв'язку з різними змінами умов життя родини. Негнучка батьківська позиція характеризується схильністю до однієї і тієї ж моделі поведінки, небажанням змінювати свої погляди або обговорювати різні точки зору.

Прогностичність включає в себе здатність батьків передбачати, прогнозувати появу нових психічних і особистісних якостей дітей, в тому числі і якостей, обумовлених сімейним вихованням. У той же час непрогностична система взаємин з підлітком характеризується схильністю враховувати тільки особливості миттєвої ситуації або безпосередні наслідки своїх вчинків і не замислюватися над більш віддаленими [10].

У процесі сімейного виховання підліток засвоює всю систему соціальної взаємодії, яка формує ціннісні орієнтації, систему потреб, інтересів, звичок, наповнює сенсом його подальше особистісне існування. Проте в тому випадку, якщо установки самих батьків несуть невизначений контекст або суперечать одна одній, то інформація, що отримується дитиною, виявиться незв'язною, що в свою чергу веде до неповного образу його «Я» і заниженої самооцінки [10]. Унаслідок цього підліток не може діяти відповідно до одним з

вказівок, що не послухавшись при цьому іншого, а це незмінно викликає батьківське невдоволення. Установка батьків, завдяки якій дитина відчуває, що її люблять, приймають в сім'ї, ставлять до нього з повагою, породжує у нього аналогічне самоставлення, що приводить до відчуття власної цінності і успішності. Концепція власної цінності дозріває у дитини інтуїтивно, а оціночні установки передаються через механізм соціального підкріплення з боку люблячих батьків, які виступають не тільки в ролі провідників цих установок, але і в якості моделей для наслідування.

Тим часом батьки, які зовні критикують підлітка, на прихованому рівні доволі часто підтримують засуджувану ними поведінку і сприяють її збереженню. Цей феномен у вихованні може набувати різних форм: покарання, погрози, байдужість або підвищений інтерес до симптому, що виявляє дитина. У результаті особистість, яка сформована в сім'ї з дизфункціональною комунікацією, «не володіє засобами для точного самосприйняття самовираження, а також для правильної інтерпретації повідомлень що надходять ззовні, припущення, на яких ґрунтуються її дії, будуть помилковими, а її спроби пристосуватися до навколишньої дійсності - безладними і неадекватними» [7].

На нашу думку, в даному випадку йдеться про переоцінку системи цінностей під впливом учинків дорослих, які слугують прикладом для підлітків. Це можуть бути не лише рідні батьки, але і не рідні та навіть сусіди, зірки і кумири. Відзначимо, що саме сім'я може виявити та скоригувати помилкові уявлення про цінності, розвинути почуття обов'язку перед референтними людьми.

Основною характеристикою сімейного клімату є емоційні взаємини між членами сім'ї, в яких провідна і визначальна роль належить відносинам між подружжям – батьками, оскільки саме вони визначають загальну організацію сімейного життя і особливості сімейного впливу. Сприятливий психологічний клімат сім'ї формує у дитини гуманістичні властивості особистості і певний стиль взаємин з іншими людьми, який проявляється в її повсякденній поведінці, в контактах з товаришами та іншими людьми. Позитивні емоційні стосунки між членами сім'ї сприяють розвитку співробітництва між ними, а, отже, і більш високій організації різних боків життя сім'ї, які, в свою чергу, впливають на дитину. Особливо сильний вплив на розвиток її особистості надає правильно організоване дозвілля.

Розглядаючи чинники, що впливають на розвивальний потенціал сім'ї повторного шлюбу у розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, не можна обійти стороною питання про характеристики особистості батька і матері, риси їхнього способу життя і батьківський авторитет. Риса способу життя та особистісні характеристики батьків можуть впливати на процес формування особистості наступним чином: служити безпосереднім зразком поведінки для дитини; виступати підставою, на якому будується їх авторитет як вихователів, і тим самим підвищується ефективність впливів. Батьківський авторитет у психолого-педагогічній літературі розглядається як «визнання впливу батьків на переконання й поведінку дітей, засноване на глибокій повазі і любові до батьків, довірі до високої значимості їх особистісних якостей і життєвого досвіду, до їхніх слів і вчинків» [4; 8]. Інше визначення, авторитету батьків - це «високе значення особистих якостей і життєвого досвіду батька і матері в очах дітей і заснована на цьому сила батьківського впливу. Звідси і послух, і виконання дітьми вказівок або рад батьків не зі страху чи матеріальної вигоди, а з усвідомлення їх справедливості і доцільності» [5]. Про важливу роль батьківського авторитету у вихованні дітей писав ще А. Макаренко. На думку педагога, сенс батьківського авторитету полягає в тому, що він не вимагає ніяких доказів, приймається як безсумнівне позитивна характеристика дорослого, його сила і цінність, які дитина може бачити. Батьківський приклад і авторитет, стверджував він, - специфічна форма передачі соціального, у т.ч. і морального досвіду старшого покоління молодшому, це важливий механізм соціального наслідування [5]. Перш за все, прийнято розрізняти три форми авторитету: формальний, функціональний, особистий.

Формальний авторитет породжується соціальною роллю людини, тобто виконувана нею певна соціальна функція накладає відповідний відбиток на її взаємодію з іншими людьми. Яскравим прикладом цього виду авторитету є природний зміст таких соціально-рольових взаємин, як Дорослий – Дитина, Батьки – Діти, Учитель – Учень і т.д. У дуєті Батьки – Діти формальний авторитет до певної вікової межі дитину притаманний дорослим. Міру накопичення дітьми власного досвіду і знань, визначеної соціалізації, такий авторитет знижується, виникає необхідність звернення до функціонального авторитету, тобто такого, що базується на ерудиції, компетенції, досвіді, знаннях. Найвищий вид авторитету - особистий. Він формується в умовах демократичного стилю виховання, здорових взаємин між усіма членами родини. Його міцність в значній мірі залежить і від єдності і послідовності вимог батьків.

Однак суворість і вимогливість батька і матері не відкидають прояв довіри до дітей, серцевого і ласкавого ставлення до них. Якщо дитина любить і поважає батьків, які відповідають їй взаємністю, якщо між дорослими і молодшими панує взаєморозуміння, то це - правильний шлях до створення справжнього особистого авторитету. Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміють значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. Наведемо основні його види [5].

Авторитет гноблення. При цьому діти виростають або забитими, безпорадними, або самодурами, віддаючи за пригноблене дитинство.

Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитися до власної поведінки.

Авторитет підкупу, коли слухняність дитини "купується" подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчений викручуватися, пристосовуватися, у якого формується прагнення отримати якомога більше вигод і т.д. Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до нього.

Вплив сім'ї та її компонентів на розвиток і формування особистості має складний, поліфункціональний характер і залежить від багатьох обставин:

- соціокультурного статусу сім'ї;
- освоєння батьками нових соціальних ролей; умов і способу життя сім'ї;
- складу сім'ї, стилю стосунків у сім'ї; загальної духовної атмосфери;
- ціннісних орієнтацій батьків.

Виховна функція сім'ї полягає у задоволенні індивідуальних потреб дорослих членів у батьківстві та материнстві, взаєминах з дітьми, їхньому вихованні, самореалізації у дітях. Завдяки реалізації цієї функції сім'я забезпечує соціалізацію молодих поколінь, їхню підготовку до майбутнього життя. У сім'ї виховуються і дорослі, і діти. Тому у виховній функції виділяють три основні аспекти.

Перший - формування особистості дитини, розвиток її здібностей та інтересів, передача від дорослих дітям накопиченого суспільством соціального досвіду, вироблення в них морально-етичних знань та способів поведінки, забезпечення розумового, фізичного та естетичного розвитку дітей.

Другий аспект - систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного його члена протягом усього життя.

Третій аспект - постійний вплив дітей на батьків [1].

Отже, можна зробити висновок, що сім'я є головним чинником впливу на формування ціннісно-сміслової сфери підлітка. Формувальний потенціал сім'ї в цілому визначають, як ступінь її можливостей у формуванні особистості, що реалізуються через всі сторони її діяльності та функцій.

Багато роботи, присвячені дитячо-батьківським відносинам, спираються на запропоновану Д. Баумрінд типологію стилів сімейного виховання, змістовно описує три основні стилі: авторитарний, авторитетний, демократичний і поблажливий [3].

Авторитарний стиль (в термінології інших авторів «автократичний», «диктат», «домінування») – всі рішення приймають батьки, які вважають, що дитина в усьому повинен підкорятися їх волі, авторитету. Батьки обмежують самостійність дитини, не вважають за потрібне якось обґрунтувати свої вимоги, супроводжуючи їх жорстким контролем, суворими заборонами, доганами та фізичними покараннями. У підлітковому віці авторитарність батьків породжує конфлікти і ворожість. Найбільш активні, сильні підлітки чинять опір і бунтують, стають надмірно агресивними і нерідко покидають батьківський дім, як тільки можуть собі це дозволити. Боязкі, невпевнені підлітки привчаються у всьому слухатися батьків, не здійснюючи спроб вирішувати що-небудь самостійно. Якщо по відношенню до старших підліткам матері схильні реалізовувати більш «дозволяє» поведінку, то авторитарні батьки твердо дотримуються обраного типу батьківської влади. При такому вихованні у дітей формується лише механізм зовнішнього контролю, заснований на почутті провини або страху перед покаранням, і як тільки загроза покарання ззовні зникає, поведінка підлітка може стати потенційно антигромадською. Авторитарні відносини виключають душевну близькість з дітьми, тому між ними та батьками рідко виникає почуття прихильності, що веде до підозрливості, постійної настороженості і навіть ворожості до оточуючих.

Демократичний стиль (в термінології інших авторів - «авторитетний», «співробітництво») – батьки заохочують особисту відповідальність і самостійність своїх дітей відповідно до їх віковими можливостями. Підлітки включені в обговорення сімейних проблем, беруть участь у прийнятті рішень, вислуховують і обговорюють думку і поради батьків. Батьки вимагають від дітей осмисленого поведінки і намагаються допомогти їм, чуйно ставлячись до їхніх запитів. При цьому батьки виявляють твердість, піклуються про справедливість і послідовному дотриманні дисципліни, що формує правильне, відповідальну соціальну поведінку.

Стиль потурання (у термінології інших авторів - «ліберальний», «поблажливий», «гіпоопека») – дитина належним чином не направляється, практично не знає заборон і обмежень з боку батьків або не виконує вказівок батьків, для яких характерне невміння, нездатність або небажання керувати дітьми. Стаючи більш дорослими, такі підлітки конфліктують з тими, хто не потурає їм, не здатні враховувати інтереси інших людей, встановлювати міцні емоційні зв'язки, не готові до обмежень і відповідальності. З іншого боку, сприймаючи недолік керівництва з боку батьків як прояв байдужості та емоційного відторгнення, діти відчувають страх і невпевненість.

Нездатність сім'ї контролювати поведінку підлітка може призвести до залучення його в асоціальні групи, оскільки психологічні механізми, необхідні для самостійного, відповідального поведінки в суспільстві, у нього не сформувалися. Згодом були виділені і інші характерні стилі сімейного виховання.

Хаотичний стиль (непослідовне керівництво) – це відсутність єдиного підходу до виховання, коли немає ясно виражених, певних, конкретних вимог до дитини або спостерігаються суперечності, розбіжності у виборі виховних засобів між батьками. При такому стилі виховання фруструється одна з важливих базових потреб особистості – потреба в стабільності і впорядкованості навколишнього світу, наявності чітких орієнтирів у поведінці та оцінках.

Непередбачуваність батьківських реакцій позбавляє дитину відчуття стабільності і провокує підвищену тривожність, невпевненість, імпульсивність, а в складних ситуаціях навіть агресивність і некерованість, соціальну дезадаптацію. При такому вихованні не формуються самоконтроль і почуття відповідальності, відзначаються незрілість суджень, занижена самооцінка.

Стиль гіперопіки концентрує увагу батьків на дитині, актуалізує прагнення постійно бути біля дитини, вирішувати за неї всі проблеми, що виникають. Батьки пильно стежать за поведінкою підлітка, обмежують його самостійність, тривожаться, що з ним може щось статися. Незважаючи на зовнішню турботу, яка виявляється зовні за такого стилю виховання, в цілому він веде, з одного боку, до надмірного перебільшення власної значущості у підлітка, з іншого – до формування у нього тривожності, безпорадності, затримки у набутті соціальної зрілості тощо.

Батьківське ставлення є двоїтим і суперечливим, являючи, з одного боку, безумовну любов і глибинну взаємозв'язок з дитиною, а з іншого – об'єктивне оцінне ставлення, спрямоване на формування цінних якостей і способів поведінки. У багатьох дослідженнях в якості основних факторів сімейного виховання висувуються такі: емоційне ставлення, любов, прийняття, особливості вимог і контролю [9].

Загально визнано, що сім'я володіє значним природним потенціалом щодо виховання. Це певною мірою зумовлено наявністю можливостей спиратися на виховну силу традицій, інтенсивністю або «циклічністью» повторення «виховних ситуацій», створенням сімейних цінностей. Саме сім'я покликана розкрити дитині простір людських особистісних почуттів: співпереживання, співучасті, поваги, допомоги, підтримки, любові, відданості, працьовитості і т.д. Тільки в сім'ї людина народжується, росте, соціалізується, гуманізується і стає культурним членом людської спільноти. У сім'ї закладаються гуманістичні основи особистості, її моральні чесноти. Тут зберігається і шанується рідна мова, свобода, подружня вірність і любов, знання роду, збереження його честі, взаємини між рідними, родичами, турботи про дітей і старших, сімейна побутова культура, гостинність, культ предків, сімейне звичаєве право, демократизм відносин, розвиток самостійності та ініціативи. Тому для ефективного виховання велике значення має зміст життя сім'ї, яку можна певною мірою розглядати і як зміст сімейного виховання. У реалізації виховних намірів дорослі найчастіше керуються своїми поглядами щодо людської сутності, життєвих цінностей і моралі. Але треба пам'ятати, що кожна сім'я є інтимною соціальною групою, життя в якій має свою специфіку, адже люди, які її створюють - індивідуальні та неповторні. І головне, що відрізняє сім'ї - це характер атмосфери, яка панує в сім'ї і відображає розуміння батьками своїх подружніх ролей, так і, що має визначальне значення, ролей вихователів власних дітей. Саме до останнього хотіли б повернути увагу, керуючись переконанням, що саме стиль сімейного виховання, який обумовлює зміст внутрішньо сімейних взаємин, надає домінуючий вплив на формування особистості дитини.

Соціокультурною особливістю українців завжди було поважне ставлення до родини та сімейних цінностей. Так, за результатами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження у 24 європейських країнах 2005 року, українці на другому місці стосовно твердження, що «сім'я має бути головним пріоритетом у житті як чоловіка, так і жінки». Серед мешканців Європи вище цінують сімейне життя лише угорці [6]. Сучасне суспільство перебуває на етапі, коли одні цінності вже втрачено, а інших ще не вироблено. У нинішніх соціально-економічних і політичних умовах цінності та орієнтації населення стосовно родини змінюються, як і вся система особистісних цінностей. Але незаперечним лишається ідеал самої сім'ї, виплеканий на основі трьох головних чинників: давньослов'янської та давньоукраїнської сімейної культури, християнської (переважно православної шлюбно-сімейної етики) та загальноєвропейської (католицизм, протестантство, місцеві етнокультури). Саме тому дослідження цінностей сучасної родини дає змогу будувати державну політику так, щоб вона найбільше відповідала потребам сучасної сім'ї.

Підводячи підсумок, треба зазначити, що в цілому батьки вважають, що саме вони здійснюють основний виховний вплив на дітей. У той же час вони недооцінюють виховного впливу повсякденному житті сім'ї, значення власної побутової поведінки, звичайного сімейного спілкування, не розуміючи, що саме повсякденне вплив обумовлює

вироблення у дитини на несвідомому рівні певних стереотипів поведінки, які, в свою чергу, визначають не тільки окремі звички і життєві установки, а й значною мірою впливають на вироблення дитиною смислової моделі власної майбутнього життя. За останні роки сім'я втратила багато цінностей, які століттями вважалися основою сімейного виховання.

Отже, різні стилі догляду, спілкування, взаємодії батьків з дітьми сприяють розвитку і закріпленню певних особливостей дитячої поведінки і характеру, що визначають напрямок розвитку самосвідомості. Враховуючи це, найголовнішим показником сприятливості дитячо-батьківських взаємин є їх адекватність, що означає тотожність, достатню відповідність можливостям, здібностям, індивідуальним особливостям дитини. Прийняття дитини такою, якою вона є, з її своєрідністю вродженого темпераменту, характеру, особливостями особистості, розвитку, неодмінно визначає адекватні уявлення про неї та адекватні способи поведінки.

Висновки. Таким чином, сім'я грає першорядну роль у розвитку підлітків, а особливо їх ціннісно-смислової сфери особистості через специфіку стилів виховання, батьківський авторитет, а також потенціал емоційного сімейного клімату.

Особливої ваги ці чинники набувають у сім'ях повторного шлюбу, для яких є характерними певні проблеми во взаємовідносинах між дітьми та нерідними батьками, що обумовлені, адаптацією один до одного, формуванням процесів міжособистісної комунікації, переформатуванням внутрішнього сімейного клімату новоствореної сім'ї та виконанням своєю основною виховної функції.

Усе це актуалізує проблему сімейного виховання дітей у сучасних умовах, спонукає до пошуків таких психолого-педагогічних підходів до її розв'язання, які забезпечували б орієнтацію батьків на дитину як на особистість, надавали б можливості для її гармонійного розвитку, враховуючи при цьому індивідуальні особливості. Звідси випливає, що оптимізація важливої ролі сім'ї повторного шлюбу в сучасних соціально-економічних умовах - одне з найважливіших завдань суспільства, всіх його соціальних інститутів, психолого-педагогічної науки. Особлива роль у цьому належить соціальним службам, які в силу змісту і спрямованості своєї діяльності, наявності кваліфікованих працівників, можуть надати сім'ї істотну допомогу, як у вихованні дітей, так і в поліпшенні внутрішньо сімейних взаємин в цілому. Однією з важливих передумов належного та ефективного вирішення цих завдань є знання засобів, методів і форм сімейного виховання, яке ґрунтується на гуманізмі та демократії.

Література

- 1.Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. - К.: МАУП, 2001. - 96 с.
- 2.Буленко Т.В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. Максименка С. Д. — К., 2001. — т.ІІІ, ч.4. - С.20-24.
- 3.Д. Баумринд «Стили семейного воспитания» 1991
- 4.Конфлікти з батьками: чиможнаїхунікнути? // Все для вчителя. - 2005. - № 17-16. - С. 21-24
- 5.Кравченко Т.В. Допомога батькам у вихованнідітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників./Кравченко Т.В. Трубавіна І.М./ - К.: Держсоцслужба, 2005. - 100 с.
- 6.Міжнародне порівняльне соціологічне дослідження «Європейське соціальне дослідження» (ESS), в якому брали участь 24 держави ЄС та Україна (керівник проекту – професор Лондонського університету Роджер Джовел). В Україні опитування проводилися за загальнонаціональною випадковою вибіркою (2000 респондентів) в березні-квітні 2005 та 2007 році Інститутом соціології НАНУ під керівництвом Є.Головахи.
- 7.Сатир В., Психотерапия семьи. — М.: Речь, 2001. 154 с.

8. Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения / В.А. Балцевич, С.Н. Буров, А.К. Воднева и др. - Минск: Университетское, 1999. С 14-17.
9. Смирнова Е.О., Быкова М.В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения // Вопросы психологии. 2000. №3. С. 3-9.
10. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи, 2-е изд. Питер, 1998.- 496 с.

References

1. Bondarchuk O.I. Psihologiya sim'yi: Kurs leksii. – K.: MAUP 2001. - 96 s.
2. Bulenko T.V. Tendentsiyi rozvitku ukrayinskoj isim'yi ta yiyi problem na suchasnomu etapi // Zbirnik naukovih prats Institutu psihologiyi im G. S. Kostyuka NAPN Ukraini // Za red. Maksimenka S. D. — K.: 2001 — t. III. Ch.4. – S.20-24.
3. D. Baumrind «Stili semejnogo vospitaniya» 1991
4. Konflikty z batkami: chi mozhna yih uniknuti? // Vse dlya vchityela. – 2005. - № 17-16. – S. 21-24
5. Kravchenko T.V. Dopomoga batkam u vihovanni ditei: Metodichni rekomendatsiyi dlya sotsialnih pratsivnykiv. | Kravchenko T.V. Trubavina I.M. | - K.: Derzhotsossluzhba, 2005. - 100 s.
6. Mizhnarodne porivnyalne sotsiologichne doslidzhennya «Yevropeiske sotsialne doslidzhennya» (ESS), v yakomu brali uchast 24 derzhavi YES ta Ukrayina (kerivnik proektu – professor Londonskogo universitetu Rodzher Dzhovel). V Ukrayini opituvannya provodilisya za zagalnonatsionalnoju vipadkovoyu vibirkoyu (2000 respondentiv) v berezni-kvitni 2005 ta 2007 rotsi Institutom sotsiologiyi NANU pid kerivnitstvom YE. Golovahi.
7. Satir V. Psihoterapiya semi. — M.: Rech, 2001. 154 s.
8. Semya i molodezh: profilaktika otklonyayuschegosya povedeniya | V.A. Baltsevich, S.N. Burov, A.K. Vodnevaidr. – Minsk: Universitetskoe, 1999. S. 14-17.
9. Smirnova E.O., Bykova M.V. Opyt issledovaniya struktury i dinamiki roditelskogo otnosheniya/ Smirnova E.O., Bykova M.V. // Voprosy psihologii/ 2000. №3. S. 3-9.
10. Eidemiller E.G. Yustitskis V/ Psihologiya i psihoterapiya semi., 2-e izd/ Piter. 1998. -496 s.

Пустовалов И.В.

Роль семьи повторного брака в развитии ценностно-смысловой сферы подростков

В данной статье представлены результаты теоретического анализа особенностей воспитания и роли семьи повторного брака в развитии ценностно-смысловой сферы подростков. Показано влияние стилей воспитания, родительского авторитета, а также потенциала эмоционального семейного климата на формирование личности подростков в целом и их целостно-смысловой сферы в частности. Источников – 10

Ключевые слова: семья повторного брака, подросток, стиль воспитания, ценностно-смысловая сфера.

Pustovalov I.V.

The role of the step-family in the development of teenagers value system

This article presents the results of a theoretical analysis of distinctive characteristics of education in step-families and their role in the development of teenagers' value system. The author discusses the effects of family education styles, parental authority and family emotional climate on adolescents' personality and value systems. References - 10.

Key words: step-family, teenager, education style, value system.

Пустовалов Иван Викторович – аспірант кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти ДВНЗ «Університету

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ І ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті проведено аналіз індивідуально-типологічних та особистісних властивостей людей похилого віку, які сприяють підтриманню та збереженню фізичного і психічного здоров'я. Показані відмінності у представленості індивідуально-типологічних та особистісних властивостей у піддослідних похилого віку в порівнянні з піддослідними зрілого віку. Виявлено, що у піддослідних похилого віку не вираженій психологічний конструкт – збалансована часова перспектива. Представлено наявність у осіб похилого віку зв'язку-відношення між часовою перспективою та компонентом почуттям когерентності.

Ключові слова: особистість, індивідуально-типологічні властивості, похилий вік, збалансована часова перспектива, почуття когерентності.

Постановка проблеми. Демографічні зміни у сучасному світі, що виражаються в тенденції до збільшення кількості населення літнього віку, призводять до ситуації, в якій особливій актуальності набуває дослідження психологічних особливостей людей похилого віку, з метою поліпшення їх психічного здоров'я, самопочуття та благополуччя. Салютогенетичний підхід, за А. Антоновським, спрямований на вивчення індивідуальних особливостей і орієнтований на пізнання способів, ресурсів і чинників, які сприяють підтриманню та збереженню фізичного і психічного здоров'я та допомагають суб'єкту успішно долати щоденний стрес і важкі ситуації і залишатися гармонічною особистістю [3, 13], практично не застосовувався у вивченні осіб похилого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблеми психологічних особливостей особистості в період похилого віку займалися такі вітчизняні вчені, як: М. Д. Александрова, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, В. В. Безруков, І. Г. Беленька, Л. В. Бороздіна, Г. М. Бутенко, Л. С. Виготський, К. Вишневська-Рошковська, Є. І. Головаха, І. В. Давидовський, М. В. Єрмолаєва, Т. В. Карсаєвська, О. В. Краснова, І. С. Кон, О. О. Кронік, О. І. Кульчицька, Н. А. Логінова, Ж. А. Медведєв, В. Ф. Моргун, О. В. Нагорний, В.Н. Нікітін, О. Ю. Новікова, Н. В. Паніна, С. Є. Піняєва, Є. Ф. Рибалко, К. Рошак, Т. М. Титаренко, Є. І. Холостова, Д. Шелестова, Н. П. Щукіна, В. В. Фролькіс, Р. Яцемірська та інші. У зарубіжній психології проблема психологічних аспектів людей похилого віку розглядалася в роботах таких вчених, як: Д. Бромлей, К. Бюлер, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, М. Келі, Р. Крендалл, Р. Кюлен, Б. Ньюгартен, Е. Стігліц, К. Юнг та інші [1, 9].

Таким чином, **метою статті** є встановлення індивідуально-типологічних та особистісних особливостей людей похилого віку, які сприяють підтриманню та збереженню фізичного і психічного здоров'я.

В нашому дослідженні ми вивчали не тільки рівневі (біологічний, психологічний, соціальний) та міжрівневі взаємопереходи, що за О. М. Леонтьєвим складають будову особистості [7], а й використовували порівняльно-віковий метод, який являє собою співставлення окремих особливостей особистісних та індивідуально-типологічних особливостей осіб зрілого і похилого віку.